

Читање куће – читање града

Urbis morientis imago

“У неком опису можемо наћи у бескрај предмети који су се налазили на описаном месту, али ће се истина дојавити тек онога тренутка када писац буде узео два различита предмета, одредио им однос који у свету уметности одговара оном односу који је једини однос закона узрочности у свету науке, где их буде зајворио у нужној слици; дакле, као и у живој, пошто стоји једно својство заједничко двама ујесима, ослободиће њихову заједничку судбину доживи их у једну метафору како би их описо неизвесности времена. Што се тога тице, зар ме и сама природа није ујесила на уметности, та природа која ми је често омогућавала да упознам неке сливари само у некој другој слици, подне у *Combrey*-у само у звоњави, јуна у *Donsieres*-у само у илустрацији нашег радијатора? ...”

М. Пруст, *Пронађено време* (II)

Каква је то метафора која обједињује дијаметралне чињенице материјалне културе и природе? Културе као друге људске природе! Ако једно насеље у оквирима екстике(2) назовемо “јединственом биолошком јединком”(3), а несавесно експлоатисање природне средине и град Бор “природним окружењем”, можемо приметити да урастају међе између природе и културе. Граница нестаје али настаје перформатив – израз чије се значење може остварити непрестаним процесом сазнавања: читањем града у коме живимо.

Оно што ће представљати тему овог рада су апстраховани модели хабитуса објеката за смештај радника рударске колоније, у комплексној структури урбанизације Бора, и то доминантне варијанте модела, њихова дескрипција, питање настанка, дифузије, начина коришћења и њихов функционални контекст у тријади човек, природна средина и социокултурни систем. Овакав концепт подразумеваће одређену методологију научног истраживања која ће одређени арте-

факт сврстати у један широки спектар од инструменталних до експресивних потреба које он задовољава, са акцентом на специфичностима природног и културног система у којима људски фактор има одлучујућу улогу тиме што одређеним предметом материјалне културе задовољава одређене потребе и испољава одређени вид комуникације са својим непосредним окружењем.

Урбанизација је процес развоја градова који обухвата три основне компоненте, које су у зависном односу: демографску, просторно-физичку и функционалну.(4) Али, притом морамо имати у виду њихове утицаје на слободан развој човека. У том смислу, период који је најзначајнији у историји Бора је онај који је на њему оставио печат рудника, колонијалног насеља и привременог боравишта, без обзира на то што је Бор маја 1947. г. стекао статус града и други пут у својој историји кренуо путем поремећене адаптације и урбанизације у самоуправном социјализму. Тај први период од оснивања рударске колоније на територији села Бор, од отварања рудника 1903. г. до краја II светског рата, карактерише рурално-урбани континуум са очигледним утицајем француске колонијалне управе и немачке окупације. Стара колонија је почела да се гради већ 1905. године, одмах изнад Бор-села, имала је плански изграђене зграде од бољег материјала које су се разликовале од сеоских кућа од “бондрука”,(5) али се убрзо после тога подижу кућице и бараци “где је ко стигао и како је могао”.(6) Модел куће који ће бити предмет анализе овог рада је објекат за смештај радника самаца или породица, карактеристичан за генерални изглед архитектонског плана старог Бора: приземна дуга кућа правоугаоне основе за колективни смештај са два заједничка улаза, или са засебним улазима у варијанти објекта са породичним становима. Ентеријер се у првом случају састојао од заједничког дугог ходника,

два до четири заједничка мокра чвора и од симетрично постављених просторија за становање дуж ходника, намењених радницима самцима (али су не ретко у њима становале вишечлане породице). У другој варијанти куће су имале засебне улазе и породичне станове, диференциран прилаз улазу и приватне просторије, али заједничке су биле помоћне просторије за складиштење ("шупе") и клозети на једној од краћих основа куће. Заједничке карактеристике ових двеју варијанти су минимум естетских критери-

јума приликом уређења фасаде куће и униформност у изгледу који задовољава примарну функцију да се на што мањем простору смести што више људи. У литератури су остали забележени описи тих објеката, називи и услови живота у њима, типа "каменити станови", (7) касарне, (8) квартири, (9) а у жаргону се нешто касније користио назив "француске куће". Квалитет станова био је лош, а нешто гори од тог "квалитета" били су услови живота, које можемо проценити из једног описа из 1925. године: "... то су биле дугачке постављене куће, близу самих топионица, и ту сем патоса нема ничег другог. Ова раја што долази уморна са рада обично се простре по патосу, покрије својим капутима... и онда лежу ближе један другом те се тако загревају. А какав је ту ваздух од те масе, која ту спава и дише, може се замислити. Каква хигијена... она је овде из даљине викнула: Збогом." (10) У нешто блажој варијанти "... целокупан намештај састојао се од неких дрвених постеља, најчешће без сламе..." (11) чинећи основне елементе ентеријера и реквизите културе становања које је користило до 130 људи (12). Тенденција побољшања животних услова може

се уочити из статистичких података, урађених приликом пописа 1961. г., који показују да је те године у Бору "... било станова без водовода и канализације, па је разумљиво што је био и нижи број санитарних уређаја. Купатила је било свега 24,6%, а клозета у стану 41,4%, што је разумљиво с обзиром на процес прерастања варошице Бор у модеран град..." (13) Отежавајућу околност приликом изградње зграда представљало је и откопавање темеља на андезитној основи, што је одузимало готово половину времена потребног за изградњу целог објекта, као и грађевински материјал који је транспортован са великих раздаљина. (14)

Синоним који се користио за Стару колонију је "насеље Север". Изграђено је неплански и густо је насељено, састојало се од кућа за смештај радника и, као друго, кућа француских мајстора и чиновника Компаније, које су описиване као "лепе и мале виле". (15) Временом се развија и насеље приватних зграда, без икаквог плана и реда, у којима су живели углавном староседеоци, досељени из Борске реке која је ушла у оквир индустријске зоне. Село Бор прераста у чаршију и губи свој идилични изглед. У њој се већ примећује мање формализовани живот, изграђују се: пекарне, касарнице, фишелернице, колонијални дућани, вински подруми, кафане, ковачнице...; Французи калдрмишу главну улицу која иде кроз чаршију, од Дирекције до пијаци. (16) Тако се стихијски основао центар чаршије, а касније је на том месту развијен и центар града, који је у својој суштини задовољавао критеријуме демографске експанзије и потребе локалних "шпекулантских елемената" (жители који су се бавили неким облицима сиве економије). Насеље се од 1928. године шири изнад Борског потока изградњом Нове колоније или Јужне колоније, у којој се такође преноси модел приземне дуге куће у доминантној варијанти са засебним улазима. Тако се временом (до 1947) развијају и остала насеља Борског рудника, Старо селиште и Други километар, у којима се такође врши дифузија оваквог модела куће, модела који су прихватили и немачки окупатори.

Овакав облик насеља, који се је формирао у поменутом периоду, чини основу даљег развоја и тенденцију изградње градских подручја која се временом све више удаљавају од свог центра, према југу.

Демографска експанзија, "природно" окружење и социјални сисџем

Прогресивно повећање популације, као једне од основних компоненти урбанизације, условљено је од стране француске компаније све већим ангажовањем радне снаге различитог националног састава: Француза, Италијана, Чеха, Мађара, бројних Срба, Влаха, Словенаца, Македонаца... Према статистичким подацима, Бор је 1895. године имао 150 домаћинстава и 717 становника, почетком тридесетих година двадесетог века око 5000 људи, а 1941. г. у *Лейојису Борске парохије и Цркве* забележено је да има око 13000 душа(17). Узрок оваквом приливу становништва је висина наднице која је за разлику од надница у неким другим предузећима Србије, касније и Југославије, била и редовна и скоро дуплирана у зависности од занимања и стручности. Структура радне снаге огледала се у неколико диференцираних друштвених статуса: 1. странци, стручњаци, квалификовани радници, домаћи инжењери, службеници, лекари; 2. стални радници "месечари", писари, нижи домаћи чиновници, шефови, пословође, надзорници – уживали су статус друге генерације досељеника и рудара, са привилегијом да након 12. година рада буду ослобођени плаћања комуналних услуга; 3. најбројнија група сељака из околних крајева, рад у руднику био им је извор допунских прихода јер су се бавили неким од локалних облика сеоског привређивања; 4. самци, радници који су по бројности били одмах иза локалног становништва, досељени из пасивних крајева земље и који су живели у најгорим стамбеним условима.(18) У оквиру ових статусних група уочљива су кретања по хоризонтали и вертикали, као и дневне миграције село – град. Квалитативна обележја приликом пораста броја становника и њиховог распоређивања на одређеном простору имају велику важност у погледу урбаног развоја, а циљеви су најчешће прокламовани идеолошким и политичким програмима у оквиру индустријализације. Све ово утицало је на пораст популације досељавањем, али и на просторно-физичко обликовање рударског насеља (са негативном конотацијом) које обухвата непланско формирање градског језгра у непосредној близини индустријске зоне, тако да се то одражавало на архитектуру, а пре свега на слободан развој човека у нездравом окружењу.

Природно окружење борског подручја, са својим географским, геолошким и климатским карактеристикама и природним потенцијалима, безобзирно је експлоатисано и представља сег-

мент који је јасно описан изразом "еколошка катастрофа" (перспектива последица које живи овај град, после готово једног века постојања рудника). Дакле, "природно" окружење људи овог града чине: комунални објекти, машине, индустријска постројења, мртва природа и људи. Оцену квалитета живота у оваквој средини треба потражити у оквирима урбане екологије која за предмет свог проучавања има односе и процесе у вештачкој, изграђеној средини. Индустријализација и несразмерна експлоатација природних ресурса и људи у негативном смислу каузалних односа за последицу има тип куће ко-

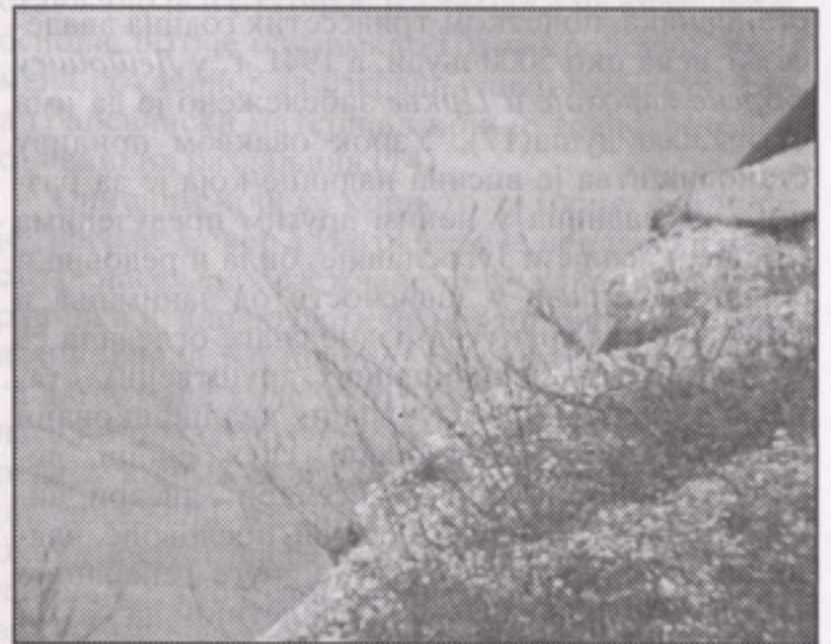
ја са својим принудним капацитетима и минимумом инструменталних функција представља својеврсни антидом, који је такав услед недостатка приватног простора и високог степена друштвене контроле. Томе у прилог говори и чињеница да је до добијања статуса града насеље Бор једноставно називано Борским рудником.

Оно што може, у одређеном погледу, представљати критику друштвених наука које су се бавиле проучавањем друштвених односа у Бору од седамдесетих година до данас, је материјалистичка предрасуда "да је политика дужна да обезбеди грађанима кров над главом, оставу са храном и кревет за починак", (19) која маргинализује проблем сиромаштва и објективан научни приступ тој проблематици. Антропологија(20) је давно објавила да су изобиље и слобода доступне и без социјалних програма, идеолошких предрасуда, комуналних стандарда, благодети технологије, увек се односећи са критичким тоном према алтруистички настројеним идеалистима у институцијама система и актуелној политичкој реторици. Таква врста социјал-

них програма има недвосмислене последице на антрополошком и социјалном плану. Друштвени живот Борског рудника, касније града, испољавао је своју специфичност баш у просторима за агрегацију радника ван радног времена, тако да у датој парадоксално-ироничној ситуацији постоји извесна "позитивна" доза социокултурног дискурса, која је преношена током свих ових година у граду. Она се огледа у феномену који је у социологији назван "друштвени агрегати", (21) а означава друштвену групу у којој нема никакве присности међу члановима, већ су повезани искључиво просторно; карактеристични су за друштво у граду и неминовно их доносе урбанизација и индустријализација. У класичној подели, друштвени агрегати се деле на гомиле, масе и публику. Ближе одређење теми овог рада је контекст резиденцијалног агрегата, који означава "издвајање одређених личности и њихово смештање у одређене просторне оквире", тј. стварање функционалних агрегата-зона за смештај људи сличног друштвеног статуса (за оне који обављају сличне послове нпр. типа стамбених радничких колонија, просторни аспект: куће за самце, касарне, квартири итд.). Житеље резиденцијалних агрегата обично карактеришу: различито порекло, културна и друштвена припадност, прошлост, међусобна анонимност, споро успостављање ближних друштвених односа, друштвена издвојеност, високи степен друштвене контроле, "сивило свакодневног живота". (22) Овај друштвени феномен не поседује самосвест, а још мање се може рећи да мисли или осећа, а то је у супротности и са марксистичким тезама које тврде да одређена друштвена класа "може да опажа, бира и дела на основу сопствених интереса", и са демократским теоријама заснованим на идејама колективне воље. (23) На основу анализе објеката за смештај радника можемо уочити да се претпоставка друштвених агрегата у конкретном случају може сматрати врло реалном, јер се квалитет живота у тим групама не мења, а и даље постоји себична свест о јавном добру, услед угрожене егзистенције и опције јединог тренутног решења.

Културни ентитет у оваквим оквирима и наведеним демографским, еколошким и друштвеним контекстима један је од основних фактора разликовања структура и функција појединих зона у насељу, а такође показује да појава одређеног насеља у простору и времену није случајност. Период који је најважнији за кул-

турни и друштвени развој Бора је међуратно раздобље, а одлучујућу улогу одиграло је Француско друштво Борских рудника захваљујући својој финансијској моћи, корупцији и непотизму, јер је било у прилици "да приморава на зависност све значајније друштвене институције, удружења и културне организације". (24) Наиме, један дугогодишњи председник борске општине био је кум директора Дирекције ФДБР Емила

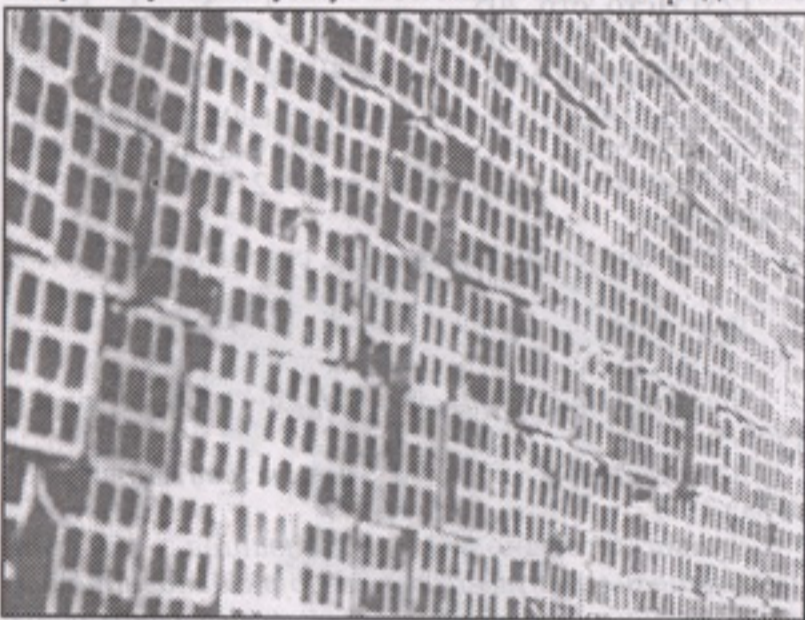

Пијале, они су били и тајанствена група која је дала свој допринос у изборној крађи и политичкој афери. Једна од тих институција (које су биле под "утицајем" ФДБР) је и Соколско друштво, које је имало за циљ васпитање омладине "у физичком, моралном, интелектуалном и националном духу", (25) преко својих секција (хорови, оркестри, књижнице, читаонице). У овом периоду регистрована су и удружења типа: Аеро клуб "Наша крила", Пододбор Друштва кнегиње Зорке, Народна одбрана, Удружење носилаца Карађорђевог звезде са мачевима, Удружење четника итд. Друштвени живот странаца (руских емиграната, Француза, Италијана и др.) одвијао се одвојено од осталог становништва у посебним институцијама: Касини, спортским клубовима, школама и забавиштима, хорovima (26). Један релативно аутономни облик јавног, културног и друштвеног живота одвијао се у неформалном простору локалних кафана, односно алтернативних културних центара јавног живота, који су имали и функције јавних кућа, дилетантских позоришта, биоскопа итд. Оне су и касније остале један од главних видова културног и јавног живота, културна институција у којој већина становништва улази у мање формализовану комуникацију и друштве-

ни живот. Нешто касније се појављују и синдикална организовања излета у оквиру прослава државних празника, што је феномен који завређује посебну пажњу социјалне психологије, семиотехнологије, антропологије друштва итд.

Функционални контексти и трансформације објеката за колективни смештај

Функционални контекст модела, који је у овом случају предмет анализе и заузима једно од главних места у урбанизацији Бора, представља предмет материјалне културе који задовољава одређене потребе. Стамбени простор по Маршалу Меклуану "као склониште представ-

ља продужење наших телесних механизма за контролу топлоте – колективну кожу или халу."(27) Примарна функција коју задовољава објекат за колективни смештај радника и њихових породица у нашем случају је, пре свега, задовољавање потреба индустријализације и рудника. Као секундарна функција се код ових објеката појављује задовољење основних инструменталних потреба људи који употребљавају овај простор. Ако са индивидуално психолошког аспекта потребу означимо као нужно деловање ради отклањања неког доживљеног недостатка, у овом случају се она задовољава у оквиру објекта, на њему и у његовом непосредном окружењу, интервенцијама које нису планиране и које су типа изградње шупа, вешераја, гаража, пољских клозета итд.

Најбитнији моменат који се тиче трансформације ових објеката и радикалних промена у њиховој функцији био је период деведесетих година двадесетог века, тачније 1995. година. Тада је донесена "Одлука о утврђивању урбанистич-

ко-техничких услова за промену стамбеног простора у пословни у Улици М. Пијаде у Бору".(28) Ова одлука је донесена под покровитељством Скупштине општине Бор, у оквиру Одељења за урбанизам, грађевинарство и екологију. Она предвиђа уређење површина око објеката одређеним елементима: бетонирањем прилазних стаза, озелењавањем слободних површина травом и жбунастим растињем, затим инсистирањем на уређењу микроурбаним елементима типа расвете, рекламног простора, клупа, жардињера, затим стилским уклапањем степеништа и прилазних рампи са архитектуром зграда, уређењем фасада које ће се формирати пробијањем парапета прозора оријентисаних ка улици (фасаде задржавају тренутни архитектонски израз, али се нужно освежавају бојом) итд. Из оваквог решења можемо имплицитно уочити сасвим другачији социокултурни, економски и политички контекст савременог урбанизма града (који је, додуше, и даље условљен индустријом и рудником, али овог пута њиховом осетном нерентабилношћу).

Приказивање приказаног

Оно што град нама говори, или оно што, најчешће, ми из њега не желимо да прочитамо јесте њему својствена интерпретација њега самог и његовог идентитета коме се опира његови жители. Не заборавимо да и он има своју Другу природу која се измиче пред покушајима да нашу свакодневицу схватамо као банално "сивило". То није проблем града већ анонимног колективитета и природе људског бића, емпатије која не жели да погледа у себе. Ако град посматрамо као још даљи продужетак телесних органа који задовољава потребе великих скупина,(29) из облика града Бора, форме која се конституисала од 1905. г. до данас, можемо уочити тенденцију ширења града од севера ка југу, са основним мотивом – што даље од Центра и индустријске зоне. Оваква форма града је јасно изражена у вербализацији градских подручја и насеља, која по себи има арому урбаног духа и локалног фолклора, ироничну и духовиту симболику (изражена у називима насеља, издиференцираним километарском удаљеношћу од Старе колоније: Други, Трећи, Четврти... Седми километар (где је Градско гробље). Ова тенденција урбанизације је колико духовита, толико и реална, тако да уобличава сасвим посебан културни контекст и денотацију која заслу-

жује посебну пажњу. Интерпретација форме града као система непрекинутих метафора, који са једне стране, губи своје детињство осветом природе-ерозијом на површинском копу (која лагано гута северни део града), и који се другим крајем приближава локацији градског гробља, недвосмислено показује заслужено место које добија погрешна процена да се на толико дубоком темељу може подићи храм људске гордости. Основни мотив овакве хипотетичке експликације је жеља да се одређени предмет материјалне културе посматра као извор комплексних информација, не као артефакт који у негативном контексту деградира устаљена мишљења, стереотипна схватања прогресивне урбанизације и досадашња афирмативна прилажења овој проблематици, већ као феномен и откривени тренутак реалног живота и свакодневице.

У том смислу, приликом промишљања овога рада можемо се вратити на сам почетак – метафори којом би опис облика овог града добио одређен дискурс у просторном и временском оквиру који се може прочитати: (или) између два краја града, односно улаза или излаза (ово је једно од безброј могућих читања), (или) повезивањем форме кућа о којима је било речи у овом тексту (нпр. у варијанти “каменитих станова” са заједничким дугим ходником), са “штуцајућом” формом града, каква јесте...

Драган Стојменовић

Напомене:

- (1) Марсел Пруст, 1965, стр. 8.
- (2) Научна дисциплина која се бави процавањем људских насеља, в. напомену 3.
- (3) Константин Доксијадис, 1982, стр. 27.
- (4) Душан Стефановић, *Урбанизација – Прилози исцртавању међузависног развоја ситановништва, делатности и живојине средине људи у савременом свету*, Центар за анализу и пројектовање просторних система ИСПУ, Београд 1973, стр. 3.
- (5) Диреци и гредице у кућној конструкцији између којих се ставља ћерпич или зид изграђен на такав начин
- (6) Бор 1903–1953, 1953.
- (7) Слободан Љ. Јовановић, *Зборник радова Музеја рударства и металургије у Бору*, књ. V-VI, Бор 1987–1990, стр. 194.
- (8) Исто, стр. 194.
- (9) Рабија Хасанбеговић, *Гласник етнографског музеја*, бр. 38, Београд 1975, стр. 98–99.
- (10) Цветко Костић, 1962, стр. 37–38.

- (11) Бор 1903–1953...
- (12) Слободан Љ. Јовановић, стр. 194.
- (13) Рабија Хасанбеговић, *Гласник етнографског музеја*, стр. 99.
- (14) Ц. Костић, *истио*, стр. 135.
- (15) *истио*, стр. 38.
- (16) Слободан Љ. Јовановић, стр. 195.
- (17) Исто, стр. 196.
- (18) Исто, стр. 197–198.
- (19) Мери Даглас, Стивен Неј, *Реч*, бр. 57/3, Београд 2000, стр. 341.
- (20) Исто, стр. 341.
- (21) Цветко Костић, стр. 97.
- (22) *истио*, стр. 99.
- (23) Мери Даглас, Стивен Неј, исто, стр. 341.
- (24) Слободан Љ. Јовановић, исто, стр. 193.
- (25) Исто, стр. 205.
- (26) Исто, стр. 205–208.
- (27) Маршал Меклуан, 1971, стр. 167.
- (28) Архив, Одељење за урбанизам, грађевинарство и екологију, 29. 5. 1995. г., Одлука бр. 350-40/95-1-01 и Урбанистичка дозвола од 19. 2. 2000. г. бр. 353-121/99-III-05
- (29) Маршал Маклуан, 1971, стр. 167–176.

Литература:

- Марсел Пруст, *Пронађено време 2*, Зора, Загреб 1965. г.
- Константин Доксијадис, *Човек и град*, Нолит, Београд 1982. г.
- Душан Стефановић, *Урбанизација – Прилози исцртавању међузависног развоја ситановништва, делатности и живојине средине људи у савременом свету*, Центар за анализу и пројектовање просторних система ИСПУ, Београд 1973.
- Слободан Љ. Јовановић, “Друштвени и културни процеси у Бору у историјском контексту међуратног раздобља”, у: *Зборник радова Музеја рударства и металургије у Бору*, књ. V-VI, Бор 1987–1990, стр. 194.
- Бор 1903–1953*, без података о издавачу, Бор 1953.
- Зборник радова Музеја рударства и металургије у Бору*, књ. V-VI, Бор 1987–1990.
- Гласник етнографског музеја*, Београд, 38 (1975)
- Цветко Костић, *Бор и околина*, Савремена школа, Београд 1962.
- Реч*, бр. 57/3, FreeB92, Београд 2000.
- Маршал Маклуан, *Познавање ошћивила – човјекских породуђейака*, Просвета, Београд 1971.
- #### Архивска грађа и документација
- Лейојис Борске парохије и цркве*, Завичајно одељење Народне библиотеке Бор
- Документација Одељења за урбанизам, грађевинарство и екологију: Одлука бр. 350-40/95-1-01 и Урбанистичка дозвола бр. 353-121/99-3-05